
Σ Η Μ Ε Ι Ω Μ Α Τ Α

Erving Goffman,

*Άσυλα. Δοκίμια για την κοινωνική κατάσταση των ασθενών
του ψυχιατρείου και άλλων τροφίμων,*

*

μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, πρόλογος, Γρ. Αμπατζόγλου, Δ. Πλουμπίδης
Αθήνα, Ευρύαλος, 1994, 426 σελ.

Γραμμές διαφυγής, αντιστάση και ψυχιατρικός εγκλεισμός

Η παρουσίαση ενός τόσο σημαντικού και γνωστού κοινωνιολογικού έργου, όπως τα Άσυλα του Ε. Γκόφμαν, εμπειρέχει και εγείρει μίαν απορία ως προς την ίδια τη σκοπιμότητά της. Η απορία αυτή, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως αντίφαση, εντοπίζεται στη λογική ασυμμετρία ανάμεσα στην παρουσίαση ενός νεοεκδοθέντος βιβλίου, από τη μια, και την προγενέστερη ευρεία διάδοσή του στην ελληνική επιστημονική κοινότητα, από την άλλη.

Είτε από την Αγγλική, είτε από τη

Γαλλική έκδοση, το βιβλίο αυτό έγινε προσιτό σε αρκετούς ερευνητές των κοινωνικών επιστημών, εδώ και αρκετά χρόνια ήδη.¹ Μερικοί εξ αυτών το προσέγγισαν από τη σκοπιά της αμερικανικής κοινωνιολογικής παράδοσης (παρόλο που η διαδραστική κοινωνική ανάλυση και η εθνομεθοδολογία, των οποίων ο Γκόφμαν υπήρξε ένας από τους πιο λαμπρούς θεμελιωτές, ποτέ δεν ευδοκίμησαν στη χώρα μας), άλλοι από τη σκοπιά μίας αντιιδρυματικής ψυχιατρικής, άλλοι ακόμα από την οπτική της εγκληματολογίας

ή και από την πλευρά της κοινωνιολογίας των θεσμών.

Αποτέλεσμα αυτής της πολυεστιακής επαφής με το κείμενο και με άλλα έργα του συγγραφέα, είναι ότι η πλειοψηφία των κοινωνικών επιστημόνων στην Ελλάδα γνωρίζει σήμερα, τον Γκόφμαν και το έργο του. Παραταύτα, το ογκώδες αυτό βιβλίο κυκλοφόρησε στην Ελλάδα 33 χρόνια μετά από την πρώτη έκδοσή του στις ΗΠΑ και μόνο μία φυσιολογιστική αντίληψη για την κυκλοφορία των ιδεών θα μπορούσε να αρνηθεί στο παραπάνω γεγονός το χαρακτηρισμό της καθυστέρησης. Εντούτοις, ο όρος καθυστέρηση μπορεί να αποβεί παραπλανητικός, επανεισάγοντας από το παράθυρο μία αντίληψη κανονικότητας και φυσιολογικότητας, όσον αφορά στη διάδοση και κυκλοφορία των ιδεών και των γραπτών οχημάτων τους στο χώρο της θεωρίας. Τα επιστημονικά συγγράμματα όμως, δεν είναι σαν τα τραίνα που, ό,τι κι αν συμβεί, όση αργοπορία και να τους έχουν επιφυλάξει τα πάσης φύσεως εμπόδια της διαδρομής τους, φτάνουν οπωσδήποτε στον προορισμό τους.

Οι εκδοτικές καθυστερήσεις, πέρα από τις λειτουργικές επιπτώσεις τους για το επιστημονικό έργο μίας χώρας, ενέχουν πολλαπλές κοινωνικές σημασίες που χρήζουν ερμηνείας. Η εγγενής πολιτικότητα των επιστημονικών κειμένων είναι αυτή που επανεισάγει, εμάς

πλέον, στη δεοντική φυσιολογία μας: την καχυποψία που στην προκειμένη περίπτωση, αποτελεί μια προσπάθεια ερμηνείας με πολιτικούς όρους της καθυστέρησης και της συνακόλουθης συμβολικής απουσίας του κειμένου. Όπως τονίζουν στον πρόλογο τους οι ψυχίατροι Γρηγόρης Αμπατζόγλου και Δημήτρης Πλουμπιδής, «η “παράδοξη” καθυστέρηση της έκδοσης συμπίπτει λοιπόν με τις παράδοξες περιοχές αδράνειας της ελληνικής ψυχιατρικής πραγματικότητας». Μπορούμε να προσθέσουμε, με τη σειρά μας, ότι αυτή η καθυστέρηση συνυφάνεται με τη, διόλου παράδοξη, έλλειψη σοβαρής μέριμνας από τις κοινωνικές επιστήμες για τη μελέτη των θεσμών εγκλεισμού στην Ελλάδα.

Έτσι, η περυσινή εμφάνιση του βιβλίου του Ε. Γκόφμαν στα ράφια των βιβλιοπωλείων προκάλεσε στον γράφοντα μίαν αφελή απορία, που πιθανώς να “εκστόμισαν” κι άλλοι, κάτι σαν, «μα καλά, πώς και δεν είχαν εκδοθεί τα Άσυλα μέχρι τώρα», καθιστώντας αναπότρεπτη την κωμικοτραγική σύγκριση με την αναγγελία του θανάτου μίας διασημότητας, π.χ. ενός ζωγράφου συνήθως, που θεωρείτο νεκρός προ πολλού. («μα καλά, ζούσε ακόμα ο Γκίκας βρε παιδάκι μου;») Μας είναι, όμως, επιτρεπτό να θεωρήσουμε την αργοπορημένη έκδοση των Ασύλων ως ένα ανάλογο παράδοξο και μεταχρονολογημένο αγγελτήριο θανάτου; Μπορούμε να

αναφωνήσουμε εξίσου αφελώς με πέρυσι «μα καλά, ζούσε ακόμα το βιβλίο του Γκόφμαν» και, θεωρητικολογώντας, να προσθέσουμε: «Τι αξία μπορεί να έχει στην Ελλάδα μετά από τόσο χρόνια ένα βιβλίο του Γκόφμαν που αναφέρεται στην Αμερική του '50 ;» Η ακόλουθη σύντομη και επιλεκτική αναφορά φιλοδοξεί να απαντήσει στην τελευταία απορία.

Το βιβλίο βασίζεται σε επιτόπιες (συμμετοχικές) κοινωνιολογικές έρευνες, που πραγματοποίησε ο συγγραφέας στα μέσα της δεκαετίας του πενήντα, σε διάφορα ιδρύματα ψυχιατρικού εγκλεισμού στις ΗΠΑ. Ο Γκόφμαν, μέσα από μία μη-γραμμική, μα άκρως λεπτομερική, καταγραφή της εμπειρίας του ως αναλυτικού υποκειμένου που από τη μία, παρακολουθεί τη ζωή του πεδίου εγκλεισμού και, από τη άλλη, εντάσσεται χωρικά/πραγματολογικά (έστω και από τη μεριά του προσωπικού) στον κόσμο των εγκλειστών, μας προσφέρει τον κοινωνιολογικό πίνακα των μικρο-σχέσεων της καθημερινής ζωής του θεσμού. Ο ίδιος έχει ασχοληθεί και αλλού με τη μελέτη της συμβολικής «σκηνοθέτησης της καθημερινής ζωής» της ρουτίνας του και όσων πτυχών της η κλασική κοινωνιολογική περιγραφή των θεσμών αδυνατεί να κωδικοποιήσει και να αποδώσει.² Όπως πολύ εύστοχα τονίζει και ο P. Καστέλ στον πρόλογο της γαλλι-

κής έκδοσης το 1968, ο Γκόφμαν αγνόησε τη μελέτη των αιτίων του ψυχιατρικού εγκλεισμού, αγνόησε δηλαδή την ενασχόληση με την τρέλα, για να επικεντρωθεί στην ανάλυση του θεσμού καθ' αυτόν.³ Έτσι, χωρίς να ανάγει τα Αμερικανικά ψυχιατρικά καταστήματα της δεκαετίας του πενήντα σε έναν ιδεατό τύπο κάθε πεδίου εγκλεισμού, κατάφερε να αναδείξει όσες λειτουργικές τους ιδιότητες μπορούν να αναχθούν στη γενικότερη μορφή του νεοτερικού εγκλεισμού (πρόκειται ουσιαστικά για πλεονασμό),⁴ όπως είναι η φύλαξη και διαχείριση του ανθρώπινου σώματος στην πολλαπλότητα του. Πρόκειται γι' αυτό που ο Φουκώ, αναφερόμενος θεβαίως και σε άλλα κοινωνικά πεδία, θα αποκαλέσει αργότερα «βιο-εξουσία».

Χάρη σ' αυτή τη μέθοδο, ο Γκόφμαν προσδιορίζει μία έννοια ελάχιστης κοινωνικής ζωής των τροφίμων του ψυχιατρείου, η οποία συγκροτείται ημιτελώς, μέσα από πραγματολογικούς δεσμούς που μπορούμε να τους ονομάσουμε «αντίσταση» ή «γραμμές διαφυγής».⁵ Ο όρος αντίσταση μπορεί να ηγήσει υπερβολικός, αν τον φορτίσουμε σημασιολογικά με ένα καθεστώς άμεσης πολιτικότητας και οργανωμένης ή βίαιης συμπεριφοράς των τροφίμων απέναντι στο θεσμό, καθώς επίσης και με μία προσπάθεια συνειδητής ανατροπής του. Αν όμως τον ενσωματώσου-

με στην έννοια των «γραμμών διαφυγής», επανερχόμαστε στην καθημερινή διακύμανση των σχέσεων μεταξύ θεσμού και εγκλείστων, για να αντιληφθούμε ότι η άσκηση της εξουσίας μέσα στο θεσμό συνυπάρχει με τη διαρκή αναψηλάφηση και παράκαμψή της, η οποία επιτυγχάνεται χάρη στην ανάπτυξη δεσμών κοινωνικότητας από την πλευρά των τροφίμων.

Μία τέτοια ανάγνωση των Ασύλων, η οποία αναδεικνύει αυτή την ιδιαίτερη μέριμνα για την έννοια της ελάχιστης κοινωνικότητας και η οποία δεν ήταν κατά τη γνώμη μας δυνατή, πριν 25 χρόνια,⁶ δε φιλοδοξεί να αναιρέσει την κεντρική εξουσιαστική βάση του θεσμού, αλλά να τη συμπληρώσει, αναγιγνώσκοντας το δεύτερο επίπεδο των σχέσεων εξουσίας που αναπτύσσονται σε αυτό. Αυτό είναι εφικτό, στο βαθμό που ο ίδιος ο Γκόφμαν αποκαλύπτει τις μικρο-διάρκειες των προσπαθειών διαφυγής από το ολοκληρωτικό παράδειγμα ζωής που επιβάλλεται στους τροφίμους.

Σύμφωνα με τη μελέτη του Γκόφμαν, η συνηθέστερη τεχνική αντίστασης, οι συχνότερα προβάλλουσες γραμμές διαφυγής συνίστανται στη μη-συστηματική προσπάθεια των τροφίμων να βελτιώσουν την ίδια την καθημερινή ζωή τους. Αυτή η προσπάθεια λαμβάνει τη διάσταση μιας «ενασχόλησης με τον

εαυτό», η οποία στον έξω κόσμο, τον πολιτικό κόσμο, φαντάζει από μινιμαλιστική έως γελοία και περιορίζεται λόγου χάρη, στο κάπνισμα ενός λαθραίου τσιγάρου ή στην απόλαυση ενός ηδονοβλεπτικού αυνανισμού υπό καθεστώς επιτήρησης. Παραθέτουμε εδώ ένα τόσο γλαφυρό όσο και χαρακτηριστικό τμήμα της γκοφμανικής διαπραγματεύσεως των ζητημάτων που τέθηκαν αμέσως παραπάνω:

«Οι περισσότερες νοσοκομειακές τεχνικές χρησιμοποίησης του συστήματος δεν φαίνονται, ωστόσο, στενά συνδεδεμένες με την ψυχική ασθένεια. Ένα παράδειγμα παρόμοιων τεχνικών είναι το επεξεργασμένο σύνολο πρακτικών που έχει να κάνει με την τροφή. Σε μία μεγάλη καφετέρια, λόγου χάριν, όπου έτρωγαν σε βάρδιες 900 ασθενείς μίας υπηρεσίας χρονίων ανδρών, μερικοί έφεραν μαζί τους τα καρυκεύματά τους για να αρτύσουν το δικό τους φαγητό κατά το δικό τους γούστο (ζάχαρη, αλάτι, πιπέρι και κέτσαπ) μεταφέρονταν γι' αυτόν το σκοπό σε μπουκαλάκια μέσα στις τσέπες του σακακιού. Όταν σερβιρίζονταν ο καφές σε χάρτινα κυπελλάκια, οι ασθενείς μερικές φορές για να προστατεύσουν τα χέρια τους, έβαζαν το κυπελλάκι τους μέσα σε ένα δεύτερο. Τις μέρες που το κατάστημα διέθετε μπανάνες, μερικοί ασθενείς ξάφριζαν μυστηριωδώς ένα κυπελλάκι γάλα από

την κανάτα που προοριζόταν για όσους χρειάζονταν γάλα για τη διαίτα τους, έκοβαν μέσα κομματάκια την μπανάνα, πρόσθεταν ζάχαρη και έτρωγαν με μεγαλόσχημη ευφορία ένα επίδωρπιο “της προκοπής”».⁷

Ο ολοκληρωτικός ή ολοπαγής, όπως επέλεξε να μεταφράσει τον όρο *total* ο μεταφραστής του κειμένου χαρακτήρας του θεσμού αναπαρίσταται πλέον ως κοινωνικό σύμπαν μέσα στο οποίο οι έγκλειστοι, αναλύόμενοι υπό τη σκοπιά μιας σχεσιακής συγκρότησης της ελάχιστης κοινωνικότητάς τους, προβαίνουν στη σύσταση μικρο-στρατηγικών, που αποβλέπουν στην ωφελιμιστική χρήση όσων πεδίων ελευθερίας τους επιτρέπει ο θεσμός να δημιουργήσουν. Χρησιμοποιούμε τον όρο μικρο-στρατηγικές, εννοώντας τη συστηματική χρήση τεχνικών ηδονισμού, αντίστασης και «ενασχόλησης με τον εαυτό» που, ενώ δεν περιέχουν μίαν κεντρική ή αξονική διάσταση αντιπαράθεσης με το θεσμό, ανακλούν πρακτικά τη σειριακή διάταξη και τη χρονική κανονικότητά του.

Έτσι, ενώ ο Γκόφμαν διακρίνει με σαφή τρόπο δύο κεντρικούς κόσμους/σύμπαντα μέσα στο πεδίο του εγκλεισμού (το σύμπαν του προσωπικού και το σύμπαν των εγκλειστών), δεν ανάγει, σύμφωνα με τη δική μας ανάγνωση, αυτή την κεντρική διαφορά σε μία ολοκληρωτική και εκατέρωθεν απαρέγκλιτη αντιπα-

ράθεση. Η δομική διάσταση της διαφοράς δε σημαίνει και συστηματική ρήξη, ούτε υποδηλώνει μία τελεσιδική κοινωνιολογική απόσταση ανάμεσα στους δύο κόσμους που να καθιστούν αυτή τη διαφορά ανάλογης σημασίας, στο επίπεδο του εγκλεισμού, με τη λεγόμενη κυρίαρχη ταξική αντίθεση, στο επίπεδο ολόκληρης της κοινωνίας, όπως παλαιότερες και σημαντικές αναλύσεις έχουν προτείνει.⁸

Αυτό που υποδηλώνεται στα Άσυλα, ταυτοχρόνως με τη διαφορά των δύο κόσμων ως δομικό και συνακολούθως αναπαραγόμενο στοιχείο της ζωής στα ψυχιατρεία, είναι το κοινό καθεστώς εγκλεισμού των προαναφερόμενων δύο κόσμων, η τοπικότητα του οποίου ορίζει και τη σχέση εγγύτητάς τους. Αυτή η σχέση εγγύτητας, ενώ εμφανίζεται στον αναγνώστη ως μία κοινωνιολογική σταθερά του κόσμου του εγκλεισμού, μελετάται και αναλύεται δυναμικά, δηλαδή ως το προϊόν μίας μακροχρόνιας και διαδραστικής συμβίωσης ανάμεσα σε δύο κατηγορίες ανθρώπων, των οποίων οι πολλαπλές σχεσιακές αλληλο-εξαρτήσεις, ακόμα και αν κατανέμονται ανισομερώς εις βάρος των εγκλειστών, δημιουργούν τις αντικειμενικές προϋποθέσεις μελέτης τους ως κοινότητας. Θα είχε, παραδείγματος χάριν, εξαιρετικό ενδιαφέρον να μελετηθούν μαζί με την ιδρυματοποίηση των τροφίμων και οι

ιδρυματοποιητικές διαστάσεις από την πλευρά του προσωπικού. Ας σημειώσουμε, μαζί με τους προλογίζοντες το βιβλίο, ότι πρόκειται για έναν γκοφμανικό όρο, ο οποίος έχει εισαχθεί στην Ελλάδα πολύ πριν την έκδοση του βιβλίου που τον προτείνει.

Η μείζονα, πάντως, διαφορά ανάμεσα στους τροφίμους και το προσωπικό γίνεται ανάγλυφη και αναπαρίσταται, κυρίως, μέσω της συστηματικής ανάλυσης της έντονης επικρατειακής διάστασης του θεσμού όπως αντιλαμβάνεται και προτείνει ο Γκόφμαν. Πρόκειται, ίσως, για την κυριότερη συμβολή στη συγκρότηση των εργαλείων ανάλυσης των σχέσεων εξουσίας στους θεσμούς εγκλεισμού, η οποία μπορεί, μάλιστα, να συνυφανθεί παραγωγικά με τη μακρο-επικρατειακή διάσταση την οποία προσδίδει ο Φουκώ στη συγκρότηση των μηχανισμών εξουσίας (*dispositifs*) που εκδιπλώνονται στον αστικό εγκλεισμό, δηλαδή στη φυλακή.⁹ Εντούτοις, η διαιρετική δόμηση του χώρου υπερβαίνει, σε όλους τους θεσμούς εγκλεισμού, την αποκλειστικότητα της μείζονος διαφοροποιητικής τομής (στη συγκεκριμένη περίπτωση τρόφιμοι, προσωπικό), για να προσλάβει εκείνες τις πολλαπλές διαστάσεις και σημασίες που ρυθμίζουν όσων σχέσεων εξουσίας εκκρεμεί η έκφρασή τους δια μέσω μίας επικυρωμένης και καθαρής μορφής.

Η επικρατειακή διαίρεση είναι πάντα

πολλαπλή, ακριβώς όπως είναι και οι σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται στα πεδία εγκλεισμού. Ωστόσο, η γκοφμανική αναλυτική επεξεργασία αναδεικνύει και εδώ την πολυσχιδή χρήση από τους τροφίμους, όσων δυνατοτήτων μερικής απόδρασης προσφέρουν τα συγκεκριμένα δεσμά της επικρατειακότητας και των εξουσιαστικών-θεσμικών αφηγήσεών της. Μνημειώδες είναι το κεφάλαιο εκείνο, που αναφέρεται στη «λαθροβίωση» των τροφίμων και στις τεχνικές που επιστρατεύονται για την επίτευξη όσων περισσοτέρων μικρο-απολαύσεων δύνανται, μέσα στο επικρατειακό πλέγμα των διαίρεσεων, απαγορεύσεων και επιτηρητικών ρυθμίσεων. Ειδικότερα δε, τα χωρία, όπου αναλύεται η χρήση των ελεύθερων τόπων (*zones franches* στη γαλλική μετάφραση) —χώρων σχετικής αυτονομίας και ελευθερίας, που αξιοποιούνται, εξίσου, και από τα δύο κεντρικά υποσύνολα, ως τόποι της μεταξύ τους συνάντησης και ως σημεία της άρρηκτης κοινοποίησης της επικρατειακής τους συγγένειας παραμένουν μία από τις καλύτερες στιγμές της σύγχρονης κοινωνιολογικής γραφής.

Οι αρετές του βιβλίου του Γκόφμαν δε μπορούν εύκολα να καταμετρηθούν και, ακόμα λιγότερο, να καταγραφούν σε ένα βιβλιογραφικό σημείωμα. Η επιλεκτικότητα των αναφορών μας δεν αρκεί για την υπενθύμιση των ιδρυτικών

παρατηρήσεων του Γκόφμαν, ως προς την εφαρμογή ενός πλέγματος μικροτεχνικών αποδόμησης της προσωπικότητας και όσων μηχανισμών πειθάρχησης των υποκειμένων (άλλοτε μέσω μίας γενικευμένης επιτήρησης και άλλοτε με τη χρήση μιας εξειδικευμένης ιατρικής βίας) απαρτίζουν την ολοκληρωτική διάσταση της ταυτότητας του θεσμού.

Αυτό που, εν κατακλείδει, μπορούμε να τονίσουμε, ως προς τους θεωρητικούς ορίζοντες —που, μέσα από την πιο περιγραφική γλώσσα την οποία μπορεί να φανταστεί κανείς ακόμη και σήμερα, ανοίγουν τα Άσυλα—, είναι η ανάδειξη του προτάγματος να μελετηθεί το φαινόμενο του εγκλεισμού, ως ένας από τους πρωταρχικούς τρόπους συγκρότησης της αλήθειας και της εξουσίας στη νεωτερικότητα.

Ως προς το σημείο αυτό, ενδιαφέρον παρουσιάζει μία ανάλογη επισήμανση του Φουκώ, σε μια συνέντευξή του στον Π. Ραμπίνου το 1982,¹⁰ στην οποία αναφέρεται επαινετικά στη γκοφμανική περιγραφή των πολλαπλών μηχανισμών εξουσίας, που συγκροτούν το νεωτερικό υποκείμενο ως σώμα μέσα στο χώρο. Ο Γκόφμαν μελετά την πλέον υλική διάσταση της νεωτερικής εξουσίας έτσι όπως εκδηλώνεται και σημασιοδοτείται στο θεσμό του εγκλεισμού. Η λεπτομερής συγκρότηση του αμυντικού-αντι-

στασιακού corpus των διαδραστικών σχέσεων που αναπτύσσουν οι τρόφιμοί μας εισάγει, επίσης, στη μελέτη μίας βασικής ιδιότητας της νεωτερικής άσκησης της εξουσίας την αντιστρεψιμότητά της.¹¹ Αντιστρεψιμότητα που, στο νεωτερικό σύστημα ποινών, αποτυπώνεται στα συστήματα εγκλεισμού (τα αστικά συστήματα εγκλεισμού: φυλακές, ψυχιατρεία, σχολεία κλπ.) ως δύναμις δυνατότητα ανίρεσης της διάταξης των σχέσεων (εξουσιάζων-εξουσιαζόμενος), ακόμη και αν αυτή η αντιστρεψιμότητα δε μπορεί ποτέ, κατά τη γνώμη μας, να νοηθεί στην πληρότητά της, παρά μόνον ως θεωρητική κατασκευή.

Η πρόσφατη ελληνική έκδοση του βιβλίου αποτελεί μιαν έκκληση, συνάμα και μια ευκαιρία, για την πριμοδότηση της μελέτης εκείνων των πτυχών του εγκλεισμού που αναδεικνύουν τις δυνατότητες συγκρότησης της αντίστασης των εγκλειστών, τις λεπτές στιγμές της διαφυγής που παράγουν την ελάχιστη κοινωνικότητά τους, οι οποίες, ενώ αδυνατούν να ανατρέψουν την εξω-υποκειμενική δομή και οργάνωση του εξουσιαστικού συστήματος, είναι ικανές να το καταστήσουν, από τη μία, πραγματολογικά βιώσιμο και, από την άλλη, φιλοσοφικά σκανδαλώδες. Η επιβίωση, η απόσπαση μιας προνομιακής περιοχής από-λαυσης, ενδομήχειας και σκιάς —μέσα σε μία «επικράτεια» που κυριαρχείται από

το φως ενός πανταχού παρόντος εξουσιαστικού βλέμματος, που επιτηρεί την οριοθετημένη επικράτεια του πεδίου εγκλεισμού— και η διαστροφή του κανονιστικού λόγου του θεσμού, προς όφελος της μεγάλης υποκειμενικής ανάσας που προσφέρει η ανάπτυξη αυτής

της ελάχιστης κοινωνικότητας, αποτελούν τις κεντρικές προϋποθέσεις καταγγελίας και αντιστροφής της παράδοσης του εγκλεισμού. Το έργο του Γκόφμαν θα μας το υπενθυμίζει.

Παναγής Παναγιωτόπουλος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 E. Goffman, *Asylums*, Anchor Books, Doubleday and company, New-York, 1961, και, *Asiles*, Les editions de minuit, Paris, 1968.

2. E. Goffman, *The presentation of self in everyday life*, New-York, Anchor Books, 1959.

3. E. Goffman, *Asiles*, ό.π., σ. 8.

4. Για τη γενίκευση του εγκλεισμού ως κυρίαρχου μηχανισμού οργάνωσης των ποινών και των διαδικασιών ηθικοποίησης των υποκειμένων στη νεοτερικότητα, βλ. Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα, Ράππα, 1989.

5. Gilles Deleuze, «Désir et plaisir», *Magazine Littéraire*, 325 (1994), σσ. 57-65.

6. Η έξοχη προλογική ανάλυση του κειμένου στην οποία προβαίνει ο R. Castel, στο, E. Goffman, *Asiles*, ό.π., το 1968, πριμο-

δοτεί, λόγου χάριν, κάπως μονοδιάστατα, τα εξουσιαστικά αποτελέσματα του θεσμού πάνω στα υποκείμενα, χωρίς να αντιλαμβάνεται τις λεπτές γραμμές διαφυγής που τα τελευταία μπορούν να δημιουργήσουν.

7. E. Goffman, *Άσυλα*, ό.π., σσ. 205-206.

8. R. Castel, «Présentation», στο, E. Goffman, *Asiles*, ό.π., σ. 14.

9. Βλ. και πάλι, Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία*, ό.π.

10. Μ. Φουκώ, «Χώρος, γνώση και εξουσία», στο, *Εξουσία, γνώση και ηθική*, Ύψιλον, Αθήνα, 1987, σ. 60.

11. Για την αντιστρεψιμότητα, ως κατηγορία για την ανάλυση των σχέσεων εξουσίας στη νεοτερικότητα, βλ. Κ. Δοξιάδης, «Η ιδεολογία ως πειθαρχία», *Τοπικά*, Α' (1994), σσ. 241-258, καθώς και, *Εθνικισμός, Ιδεολογία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995.